

Journal of Iranian Studies
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 17, No. 34, Winter 2019

**The territory of Iran in the thought and works
of Nezami-e-Ganjavi***

Sasan Moadab¹
Ahmad Fazlinezhad²

1. Introduction

In his works, Nezami-e-Ganjavi has paid a great deal of attention to the name of Iran and particularly mentions it as the most focal and apex of Alexander's rule. In his viewpoint, Iran is pearl and the most important portion of the seven continents and holds that the conqueror of this territory has indeed owned the most fruitful land of the globe. The issue of seven continents and presence of its kings' daughters in seven-domes beside to Bahram-e-Gore as the king of Iran territory is the overt indication of Nezami's opinion towards the Iran's centrality and dominance over other territories. Nezami-e-Ganjavi was living in Caucasus in where various ethnic groups with different cultures had gathered together and the affectation of the Turks and Arabs was also at work. More importantly, the Iranian political boundaries had long been destroyed and replaced with local governments. Given the relatively long period after composing Shah^o Nameh by Ferdowsi, Nezami obligated himself to renovate again the issue of the Iranian identity through legendary and romantic tales. In comparison with other works of Nezami-e-Ganjavi, the issue of territorial identity has gained a higher stress in Nezami's Haft^o Peykar and Eskandar^o Nameh since in these works two foreign kings had dominated Iran. In the works of

*Date received: 04/09/2017

Date accepted: 02/10/2018

Email:

sasannoor126@yahoo.com

1. M.A. graduate in Iranology, University of Shiraz, Iran (Corresponding author).
2. Assistant professor at the department of history, University of Shiraz , Iran.

Nezami-e-Ganjavi, the issue of territorial identity has been rendered through both referring to cities, natural geographic places within Iran and naming Iran herself, seven continents and Ajam territory versus Arab one.

2. Methodology

Through a descriptive-analytical method, this research has made use of library resources. Nezami's *Khamseh* was the most focal and essential existing source for studying territorial identity in which the most important elements of the Iranian territorial identity have been demonstrated through poetic evidences.

The most grounding dilemma of this research is determining the ends and causes of renarrating Iranian territorial identity by Nezami-e-Ganjavi, quality of Iran's position and territorial identity in the works of Nezami-e-Ganjavi and additionally demonstrating the effects of Caucasus region on the thinking line of Nezami-e-Ganjavi in expressing territorial identity.

3. Discussion

Living in Ganjeh, Elias Ebn Joseph-e- Nezami is amongst the greatest Iranian poets. Located in the boundaries of the Islam world, Ganjeh was a border town and the Islamic combatants of all regions were dispatched there for the case of defending Islam (Zarrinkub.1993,7).

Nezami's lifespan was in line with Seljuk dynasty. pretending to be defendant of the Iranian culture and language, Seljuk government was indeed composed of Turkish foreigners who had conquered and dominated ancestral Iran's territory and borders. Seljuks expanded the Iranian borders through their conquests but never applied them as a return to the integrated pre-Islamic territory. After Seljuk's demise and in coincidence with Nezami-e-Ganjavi, local governments and the Seljuk's decomposed regimes ruled Caucasus and Azerbaijan regions. During this era, the presence of these local governments indicates the absence of political centrality and integration at Iran's political borders. The attention of regional governments to poetry and literature led Nezami to make use of his potential in this field and renarrate the Iranian identity and culture through the past stories.

The importance of Caucasus and Azerbaijan for Nezami-e-Ganjavi lies within two reasons; firstly it was his own hometown and secondly it was among boundary territories of Iran and Minor Asia, so consequently it was under the effects of other cultures which in its turn caused cultural amalgamation and lastly diminished the characteristics of the Iranian identity in general and territorial identity in particular. In describing Azerbaijan and Erran in his works, Nezami-e-Ganjavi has implemented historical point of views. As instances he refers to Armenia within the story of Khosro- Shirin which during the governance of Khosro Parviz belonged to the Iranian

territories for a while and by the same token he mentions cities and places in Azerbaijan and Caucasus regions which according to Eskandar^o Nameh all were conquered by Alexander. The poet has made use of Azerbaigan which is an archaic name. In Eskandar^o Nameh and during the distraction of fire temples by Alexander, Azerbaijan has been named as Azerbadgan (Nezami-e-Ganjavi, 1937:242).

In Eskandar^o Nameh and during poeticization of Alexander story, Nezami-e-Ganjavi has repeatedly mentioned the influences of Ferdowsi's Shahnameh and considering himself as his disciple with a slight change in northwest direction, introduces all mentioned boundaries of Shahnameh as the dominance of Alexander who is the king of Iran and the vale. In Haft^oPeykar and Khosro Shirin, Nazami has also paid attention to the Iran's importance and specifically in Haft^oPeykar introduces Bahram-e-Gore as an Iranian worthy and patriotic defendant who has considerably specified the Iran's borders versus other territories (Nezami-e-Ganjavi, 1936:89-99). In Ferdowsi's words, his greatest end is poeticizing poems about Iranian territory and her position among the Iranian people but Nezami has pursued the same through legendary and romantic tales. Owing to this and compared with Ferdowsi, Nezami has much less applied the names of Iran, seven territories and seven continents. According to Doustzadeh "in retrieve and revival of Ferdowsi's approach in paying attention to the Iranian past, Nezami has been after innovating a distinctive poetic style which was the indication of the great concern of his era" (Doustzadeh, 2009:392).

Because of the conditions which took place in the post Islamic Iran and accordingly distortion of political borders, Nezami expressed both directly and indirectly the Iran's territorial identity.

The terms of Iran and Iranian have frequently been mentioned in Nezami's works and mostly have been appeared in Eskandar^o Nameh. The reason is that Alexander is non-Iranian in terms of Nezami and in his importance for the people in spite of his foreignness as the owner of the majesty. In governing Iran, Alexander should have had some justifications and defending the territorial boundaries of Iran by the Mecdonian king was the most notably one. Though Alexander is not an Iranian, the poet conceives him as a king who follows the archaic kings in governing method and paying attention to to the elements of Iranian identity.

Nezami holds that Iran territory is a place wherein other characteristics of Iranian identity is formulated. In considering Iran, the issue of seven countries or seven continents is amongst Nezami's main concerns. Regarding his own time conditions shows that Iran is the most important portion of the globe and seven continents. In courting Roushanak, Nezami introduces Alexander as the king of seven continents. In fact by conquering Iran he earned the mentioned title (Nezami-e-Ganjavi 1937:256).

In relation to Iran, the most elegant and focal poems of Nezami have been declared in Haft°Peykar through addressing Kerparsalan; the king of Aghnasanghori. Conceiving the world as a body, in this context, Nezami knows Iran as its heart and as an argument says that the best part of the vale is where Iranians reside there (Nezami-e-Ganjavi, 1937:31).

The poet makes use of Iranzamin term in his works for many times, specifically in and addressing letter written by Alexander to have Dara's letter answered. Here, Nezami on the behalf of Alexander refers to Iranzamin and in a sense introduces Alexander as the Iran's savior (Nezami-e-Ganjavi, 1938:158).

Nezami in some of his works has indirectly referred to the name of Iran and has made use of terms like Ajam's territory (Nezami-e-Ganjavi, 1995:201).

Jayhun and Alborz mountain, regarding its crucial role in a vast body of epic and historical changes, have also been considered by Nezami as the elements of the Iranian territorial identity, specially in the course of time passage, Jayhun was understood to be natural borderline between Iran and Touran (Nezami-e-Ganjavi, 1937:320).

3. Conclusion

Compared with other works of Nezami-e-Ganjavi, the name of Iran has a higher frequency in Eskandar° Nameh and this lies within the fact that one the one side, being an imitation of Ferdowsi's Shahnameh, Eskandar° Nameh owns an epic intonation and on the other side, stressing the Iran's position before the eyes of foreigners, Nezami has intended both to demonstrate interests of Macedonian Alexander towards Iran territory and defending her boundaries and justify Alexander's invasion to Iran, through narrating the tales of Dara and Alexander. The well known couplets rendered at the beginning of Haft°Peykar in which the whole globe is likened to a body and Iran is its innermost, are the apex of Nezami's viewpoint towards the issue of the Iranian territorial identity and since these couplets have been appeared at the outset of Haft°Peykar, so the reader is early faced with a book in which Iran has been faced against foreign territories and her important position is greatly stressed for the Iranian people.

Considering the cultural multiplicity of Caucasians, Nezami-e-Ganjavi was well familiar with various cultures and customs. The cultural amalgamation in the Caucasus region undermined Iran's pre Islamic political and geographic boundaries which in its turn intensified Nezami's task of expressing territorial identity. Nezami's lifespan was coincided with the lack of integrity in Iran, presence and influence of the Turks throughout the Iranian territory especially in Azerbaijan and Eran regions as well as the

continuous penetration of the Abbasid caliphate in the eastern territories. After a long time since the poetization of Ferdowsi's Shahnameh, these factors prompted the poet to formulate the characteristics of territorial identity and longing of returning to the Iran's pre Islamic boundaries in an innovative approach.

Key words: territorial identity, Iran, Nezami-e-Ganjavi, Ferdowsi, Eskandar^o Nameh, Haft^o Peykar

References [In Persian]:

- Abourihan, M. (1982). *An introduction on understanding astrology*. Tehran: Babak Publications.
- Ahmadi, H. (2008). *Foundations of national identity in Iran: A theoretical framework of citizen-oriented National Identity*. Iran. Tehran. : Research Institute for Cultural and Social Studies.
- Anousheh, H. (2004). *Encyclopedia of Persian Literature (Persian Literature in Caucasus)*. Tehran: Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Anvari, H. (2013). "Iran in Shahnameh". *Dehkhoda Cultural and Artistic Journal*. Tehran: pp. 77-78.
- Birami, H. (2009). *Geography of Shahnameh from Kiomars to Keykhosrow*. First Edition. Mashhad: Astan Quds Razavi Publications.
- Doustkhah, J. (2006). *Avesta, the most archaic Iranian poems and songs. tenth ed.* Tehran: Morvarid Publications.
- Ferdowsi, A. (1994). *Shahnameh e Ferdowsi* . Joule Mol ed. 16th edition. Tehran: Behzad.
- Hedayat, R. (1961). *Assembly of the eloquents*. Attempted by Mazaher Mosaffa. Volume III. Tehran: Amir Kabir Printing and Publishing Institute.
- Ibn Faqih, A. (1970). *Translation of concise cicerone (section on Iran)*. (H.Masoud, Trans.). Tehran: Iranian Culture Foundation Publication.
- Ibn Khordadbeh. (1991). *Thought lines and territories*. (H. Gharachanlou, Trans.). Tehran: New Press.
- Kasravi, A. (1977). Since when Turkish is prevailed in Azerbaijan? {In} Karvand Kasravi (*a collection of 78 articles and essays by Ahmad Kasravi*). Tried by Yahya Zaka. Pp. 326-336. Tehran: Pocket Books Co.

- Mirhajardi (Mohajearani), D (1980). *Iran's borders in the course of history*. second edition. Tehran: Publications of the Supreme Council of Arts and Culture.
- Mostoufi, (1983). *Nozhat al-gholoub*. Guy Lestrangle ed. First Edition. Tehran: World Book Publications.
- Nezami Ganjavi. E. (1936). *Haft°Peykar*. Memoirs and souvenir of Vahid Dastgerdi. Tehran: Armaghan Printing Office.
- Nezami Ganjavi. E. (1934). *Leyli & Majnoon*. Memoirs and souvenir of Vahid Dastgerdi. Tehran: Scientific Press Institute.
- Nezami Ganjavi, (1937). *Sherafnameh*. Memoirs and souvenir of Vahid Dastgerdi. Tehran: Armaghan Printing Office.
- Nezami Ganjavi. (1974). *The tale of Khosrow and Shirin*. Tried by Mohammad Ayati. Tehran: A Pocket Book company in association with Franklin Publishing Co.
- Nezami Ganjavi, E. (1995). *Thoughts, works and explanation of Nezami's Makhzan al-Asrar*. Tried by Barat Zanjani. Tehran: Tehran University Press.
- Noban, M. (1997). *Names of geographic locations in the passage of time*. First Edition. Tehran: Moon Publications.
- Purdavood, A. (1977). *Yasna; a part of the Avesta Minavi letter*. Under the supervision of Dr. Bahram Farhoshi. first volume. Third edition. Tehran: Tehran University Press.
- Razi, A. (Bi Ta). *Seven continents*. Corrected and edited by Javad Fazil. 3 vols Tehran: Ali Akbar Aalami Bookstore.
- Reza, E. (1981). *Azerbaijan and Eran (Caucasian Albania)*. First Edition. Tehran: Iranland Publications.
- Sarvatian, B. (2008). *Thought and art of Nezami-e-Ganjavi*. Under the supervision of Alireza Mokhtarpour Ghahroudi. Tehran: Hamshahri.
- Takmaleh Homayon, N. (2001). *Iran's cultural purview and historical boundaries*. Tehran: Office for Cultural Research.
- Thaalebi, A. (2006). *Shahnameh e Thaalebi. On the memoirs and lifespan of the Iranian sultans*. (M. Hedayat, Trans.). Tehran: Asatir.
- Zaka, Y. (1948). *Kasravi's articles*. First print. Tehran: Yasmin Publications.
- Zarrin Koob, A. (1992). *Ganjeh's master questing nowhere*. Iran. Tehran : Sokhan Publications.

References [In English]:

- Doostzadeh, A .(June2008, Updated2009). “Politicization of the background of Nizami Ganjavi: Attempted de-Iranization of a historical Iranian figure by the USSR”. <http://www.archive.org>.

مجله مطالعات ایرانی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال هفدهم، شماره سی و چهارم، پاییز و زمستان ۱۳۹۷

سرزمین ایران در اندیشه و آثار نظامی گنجوی*

ساسان مؤذّب (نویسنده مسئول)^۱

دکتر احمد فضلی نژاد^۲

چکیده

نظامی گنجوی در آثار خود بویژه در اسکندرنامه توجه زیادی به نام ایران کرده است و ایران را مهم ترین بخش فرمانروایی اسکندر و اوج فتوحات او ذکر می کند. جایگاه ایران زمین در نزد نظامی گنجوی، به عنوان سرزمینی مطرح می شود که مرکز هفت اقلیم و مهم ترین بخش آن است و هرکس که بر این سرزمین چیره گردد، بهترین بخش زمین را متصرف گشته است. این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی فراهم آمده است و یافته های پژوهش حاضر نشان می دهد که نظامی گنجوی، در سرزمینی (قفقاز) ساکن بود که اقوام گوناگون با فرهنگ های مختلف در کنار هم گرد آمده بودند و در زمانه ای زندگی می کرد که نفوذ ترکان و اعراب همچنان ادامه داشت و مسئله مهم تر این است که مرزهای سیاسی ایران زمین مدت زمان زیادی بود که از بین رفته و حکومت های محلی جای آن را گرفته بودند؛ بنابراین وظیفه خود دانست تا با توجه به اینکه مدت نسبتاً زیادی از سرودن شاهنامه فردوسی می گذشت، باردیگر مسئله هویت سرزمینی ایران را از لحاظ کیفی در خلال داستان های عاشقانه و افسانه ای بیان کند و اندیشه ایرانیان را متوجه تمرکز سیاسی و بازگشت به مرزهای ایران پیش از اسلام نماید. نمود مسئله هویت سرزمینی در هفت پیکر و اسکندرنامه نظامی از جایگاه برتری نسبت به دیگر آثار نظامی گنجوی برخوردار است.

واژه های کلیدی: هویت سرزمینی، ایران، نظامی گنجوی، فردوسی، اسکندرنامه، هفت پیکر.

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۷/۰۷/۱۰
sasannoor126@yahoo.com

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۶/۰۶/۱۳
نشانی پست الکترونیک نویسنده مسئول:

۱. کارشناسی ارشد تاریخ دانشگاه شیراز، ایران.
۲. استادیار بخش تاریخ دانشگاه شیراز، ایران.

۱. مقدمه

هویت ایرانی از روزگار باستان تا کنون، پیوندی ناگسستنی با سرزمین ایران داشته است. بر اساس آثار تاریخی و اسطوره‌های ایرانی، تاریخ ایران همواره با تلاش به منظور حفظ مرزهای ایران زمین همراه بوده است (احمدی، ۱۳۸۸: ۳۸۱).

در ایران، قدمت هویت سرزمینی و حدود مرزها، سابقه‌ای طولانی دارد و بر اساس روایات ملی و دینی به دوران اساطیری و حماسی برمی‌گردد. از این جهت نیز دوره کیانیان به عنوان دوره پادشاهان ایران در تاریخ روایی و ملی ثبت شده است (ثعالبی، ۱۳۸۵: ۶۲).

بر اساس روایات ملی و تاریخی، دوره کیانیان، دوره جنگ‌های ایران و توران در دفاع از مرزهای سرزمینی است. در حماسه ملی، نخستین بار فریدون از سلسله پیشدادی با تقسیم جهان بین سه فرزند خود و واگذاری ایران به ایرج، فرزند کوچک‌تر، بر اهمیت این سرزمین تأکید کرد.

در اوستا، ایرانویج، سکونتگاه اولیه ایرانیان بوده است و از آنجا بتدریج پیش‌رفته، سراسر ایران‌زمین را گرفتند و بعدها همه ممالکی که در تصرف آنان بوده، آراین یا ایران نامیدند (پوردادوود، ۲۵۳۶: ۳۸). از نظر بیشتر مورخین، این مکان در آسیای میانه بوده است.

در روزگار باستان، مرزها به عنوان اصل تعیین‌کننده حدود پیشروی سلسله‌های پادشاهی، محلی غیرثابت داشتند و بر اساس قدرت و ضعف حکومت، نوسان می‌یافتند. با توجه به ورود و پیشروی قوم آریایی در داخل فلات ایران و نیز بر اساس مرزهای جغرافیایی ایران در دوره باستان، حدود این مرزها در شمال شرق به رود جیحون، از شرق به سرچشمه‌های رود هیرمند، از شمال به دریای خزر و رود کورا، از شمال غرب به رود هالیس (قرل ایرماق)، از مغرب به رود دجله و از جنوب به خلیج فارس و دریای عمان محدود بوده است (میرحیدری، ۱۳۵۹: ۳).

با سقوط ساسانیان، مرزهای سیاسی ایران‌زمین از بین رفت و ایران، بخشی از قلمرو خلافت گردید.

۱-۱. شرح و بیان مسئله

بعد از تسلط اعراب مسلمان، برخی از اندیشمندان و شاعران ایرانی چون دقیقی، فردوسی، اسدی‌طوسی و نظامی گنجوی به بازخوانی و یادآوری مرزهای گذشته ایران پرداختند. فردوسی با سرودن شاهنامه، بیشترین تأثیر را بر توجه و امید بازگشت به مرزهای پیش از اسلام از خود نشان داد. بعد از فردوسی و در زمانی که نیاز به توجه به هویت سرزمینی بیش از هر زمان دیگری احساس می‌شد، نظامی گنجوی، در خلال آثار خود به هویت سرزمینی ایران، پرداخت.

نظامی، فردوسی را الگوی خود در توجه به هویت ایرانی و بویژه هویت سرزمینی ایران دانسته است. ایران در آثار نظامی گنجوی هم به صورت تمثیلی و کنایه‌وار برای نشان‌دادن قدر و اهمیت فرمانروایان منطقه قفقاز و هم به صورت مستقیم و برای بیان هویت سرزمینی

به کار رفته است. در میان آثار نظامی گنجوی، بیشترین اشاره از نظر کمی به سرزمین ایران و هویت سرزمینی، در اسکندرنامه آمده است و این امر به آن سبب بوده که وی برای توجیه حمله اسکندر مقدونی و تسلطش بر مرزهای سرزمینی ایران، سعی نموده است تا او را پادشاه حقیقی ایران و میراث‌دار پادشاهان کیانی در توجه به ایران زمین معرفی کند.

شرایط زمانی و مکانی شاعر، وجود حکومت‌های محلی و عدم تمرکز سیاسی، نفوذ دستگاه خلافت در سرزمین‌های شرقی و سپری شدن روزگار نسبتاً زیادی از زمان فردوسی تا زمان نظامی گنجوی، سبب شد تا نظامی توجه خود را معطوف به سرزمین ایران و جایگاه آن بر روی زمین نماید.

مهم‌ترین مسئله‌ای که در این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی به آن پرداخته می‌شود، آن است که اهداف و علل بازگویی هویت سرزمینی ایران توسط نظامی گنجوی چه بوده است؟ جایگاه ایران و هویت سرزمینی در آثار نظامی به چه صورت به کار رفته است و علاوه بر آن منطقه قفقاز چه تأثیری بر روند اندیشه نظامی گنجوی در بیان هویت سرزمینی داشته است؟

۱-۲. پیشینه پژوهش

در مورد ویژگی‌های هویت سرزمینی ایران در آثار نظامی گنجوی تا کنون کاری دقیق و یکپارچه صورت نگرفته و تنها در برخی آثار به صورت گذرا به بیان برخی مؤلفه‌های هویت ایرانی در آثار نظامی توجه شده است. تنها دوست‌زاده به اشعار معروف نظامی گنجوی در هفت پیکر (همه عالم تن است و ایران دل) می‌پردازد و به شباهت آن با اوستا که ایران را مرکز هفت‌اقلیم می‌داند، اشاره می‌کند (Doostzadeh, 2009: 394). همچنین، ثروتیان عقیده دارد که نظامی گنجوی، همچون فردوسی طوسی در صدد بیان تاریخ، مرزهای سیاسی ایران باستان و افسانه‌های تاریخی ایران بوده است (ن.ک: ثروتیان، ۱۳۸۸: ۲۰).

۱-۳. ضرورت و اهمیت پژوهش

با توجه به اهمیت هویت سرزمینی در دنیای امروز، نگاهی تاریخی به هویت ایرانی و توجه به بزرگان دانش و فرهنگ ایران برای نشان‌دادن جایگاه مرزهای سیاسی و جغرافیایی ایران و پاسداشت فرهنگ مردم ایران در درون این مرزها، لازم و ضروری است. امروزه با وجود تحولات و مباحث مربوط به جهانی‌شدن یا به عبارتی دیگر جهانی‌سازی، مسئله هویت تاریخی و بویژه هویت سرزمینی مسئله مهمی است. از آنجاکه ایران سرزمینی کهن و تاریخی است، این موضوع اهمیت ویژه‌ای می‌یابد و می‌بایست از وجوه مختلف، مورد بررسی قرار گیرد.

۲. بحث و بررسی

اقلیم ایران در ادبیات فارسی، هم برای بیان علایق سرزمینی و هم برای وصف زیبایی‌های آن، مورد توجه اکثر شاعران قرار گرفته‌است.

نگاه نظامی گنجوی به سرزمین ایران نسبت به فردوسی و دیگر شاعران حماسه‌سرا، محدودتر اما متنوع بوده‌است. حضور ترکان سلجوقی بر مسند حکومت، عدم یکپارچگی سیاسی، حضور حکومت‌های محلی که برخی وابسته به سلجوقیان بودند، تشویق پادشاهان محلی به رواج شعر و ادب فارسی، رواج مکتب آذربایجانی با وجود شاعران بزرگ و علاقه مردم منطقه آذربایجان و گنجه به شنیدن و خواندن داستان‌هایی از دوران ایران باستان و نیز آمیختگی نژادی منطقه، سبب گشت تا شاعر در ضمن بیان داستان‌های عاشقانه و افسانه‌ای به ایران و هویت سرزمینی آن توجه داشته باشد.

نظامی با نشان دادن مرزها و قلمرو گذشته ایران در بیان داستان‌ها و لشکرکشی‌ها، کاربرد مسائلی چون هفت‌اقلیم، مرکزیت ایران در میان هفت‌اقلیم، ایران‌زمین، ملک عجم، بیان جلوه‌های طبیعی ایران که مرزهایی طبیعی محسوب می‌گردیدند و هر کدام به نوعی به سرزمین ایران اشاره دارند، نیاز جامعه عصر شاعر به توجه به مؤلفه هویت سرزمینی را به خوبی بازگو کرده‌است.

نگاه نظامی به سرزمین ایران، نگاهی است که از شاعران پیش از خود بویژه از فردوسی، وام گرفته‌است، اما شیوه بیان وی که در خسرو و شیرین و لیلی و مجنون عاشقانه، در هفت‌پیکر عاشقانه-افسانه‌ای، در مخزن الاسرار عارفانه و در اسکندرنامه افسانه‌ای با لحنی حماسی بوده، سبب تنوع نگاه وی به سرزمین ایران شده‌است.

۲-۱-۲ علل توجه نظامی گنجوی به هویت سرزمینی ایران

الیاس بن یوسف نظامی، یکی از شاعران بزرگ ایران، از داستان‌پردازان قرن ششم هجری و یکی از شاعران موسوم به سبک آذربایجانی است. به احتمال فراوان، نظامی در گنجه تولد یافته باشد. تنها معدودی از تذکره‌نویسان از جمله هدایت در مجمع‌الفصحا، وی را از اهالی قم می‌دانند (ن.ک: هدایت، ۱۳۴۰: ۱۴۱۲). وی در گنجه سکونت داشت. این شهر چون در سرحدات دنیای اسلام واقع بود، یک مرز محسوب می‌گردید و جهادگران برای دفاع از اسلام و گسترش قلمرو اسلامی، از همه‌جا بدان سرزمین جلب می‌شدند (زرین کوب، ۱۳۷۲: ۷).

حیات نظامی گنجوی مصادف با حضور سلسله سلجوقیان در ایران بود. هرچند حکومت سلجوقی خود را مدافع زبان و فرهنگ ایرانی می‌دانست، اما آنها بیگانگانی ترک‌تبار بودند که مرزهای ایران‌زمین را تسخیر نموده، بر سرزمین آبا و اجدادی نظامی مسلط شده بودند. سلجوقیان با فتوحات خود، مرزهای ایران را گسترش دادند، اما هیچ‌گاه از این مرزها به عنوان بازگشت به سرزمین یکپارچه پیش از اسلام استفاده نکردند. بعد از افول قدرت سلجوقیان، حکومت‌های محلی، مانند سلاجقه آسیای صغیر، سلاجقه شام و سلاجقه عراق

و بعضی حکومت‌های دیگری که مولود روزگار سلجوقیان بودند، مانند اتابکان آذربایجان و اتابکان سلغری، مدت‌ها با قدرت به کار خود ادامه دادند. اتابکان آذربایجان (ایلدگریان)، شروانشاهان، آقسنقریان یا احمدیلیان، شدادیان از حکومت‌هایی بودند که هم‌زمان با نظامی گنجوی بر منطقه آذربایجان و قفقاز حکومت می‌کردند و این حکومت‌های محلی، خود نشانگر عدم تمرکز سیاسی و عدم یکپارچگی در مرزهای سیاسی ایران در آن روزگار بوده‌است. توجه حکومت‌های منطقه‌ای به شعر و ادب، سبب گردید تا نظامی گنجوی با بهره‌گیری از توان خود در این زمینه به فکر بازگویی فرهنگ و هویت ایرانی از طریق روایات داستانی گذشته افتد. نظامی گنجوی، با توجه به شرایطی که بعد از اسلام در ایران به وجود آمده و مرزهای سیاسی ایران از بین رفته بود، هویت سرزمینی ایران را در آثار خود، به صورت مستقیم و غیرمستقیم بیان نمود.

مسئولیت نظامی گنجوی در بیان مسئله هویت سرزمینی، بیش از فردوسی بوده‌است؛ یکی بدان سبب که مسلمانان عرب هنوز نفوذ خود را بر سرزمین‌های شرقی بویژه ایران حفظ کرده بودند و دیگری به آن خاطر که علاوه بر اعراب، ترکان نیز اکثر نقاط ایران را در اختیار داشتند و این چیرگی ترکان، بر نظامی گران می‌آمد. علاوه بر آن، نکته حائز اهمیت، آن است که از زمان فردوسی تا ظهور نظامی گنجوی، با وجود آن که شاعرانی آمدند و هویت سرزمینی را یادآور شدند، اما کارهای آن شاعران، تقلیدی بیش از سبک شاهنامه فردوسی نبود؛ بنابراین لازم بود، تا این بار شاعری دیگر و از خطه‌ای دیگر، به پا خیزد و در سبکی نو که سبک غنایی بود، به بیان مسئله هویت سرزمینی ایران پردازد.

۲-۲. اهمیت حوزه آذربایجان و قفقاز در بیان هویت سرزمینی در اندیشه نظامی گنجوی

آذربایجان و قفقاز به دو دلیل برای نظامی گنجوی دارای اهمیت بوده‌اند: یکی بدان سبب که محل زندگی وی بوده‌است، دوم آن که سرحدات سرزمینی ایران با آسیای صغیر به حساب می‌آمده؛ در نتیجه تحت تأثیر دیگر فرهنگ‌ها قرار داشته است و این موضوع به نوبه خود، سبب در آمیختگی فرهنگی و در نهایت، کم‌رنگ شدن هویت سرزمینی می‌شد. قفقاز ناحیه‌ای در مرز آسیا و اروپا، میان دریای خزر و دریای سیاه است که رشته کوه قفقاز در آن واقع شده‌است. قفقاز از نظر سیاسی به دو بخش قفقاز جنوبی (ماورای قفقاز) و قفقاز شمالی تقسیم می‌شود (انوشه، ۱۳۸۲: ب). «سرزمینی که در شمال رود ارس واقع شده‌است و اکنون جمهوری آذربایجان نامیده می‌شود، در گذشته نام دیگری جز آذربایجان داشت. این سرزمین را در روزگار باستان، آلبانیا می‌نامیدند» (رضا، ۱۳۶۰: ۱۶). «کسروی بر این اعتقاد است که تازیان نام پارسی آن را دگرگون ساختند و این سرزمین را الران یا اران نامیدند و این نام در زبان فارسی آران و در زبان تازی اران خوانده می‌شود» (ذکاء، ۱۳۲۷: ۱۱۷).

از نوشته‌های بارتولد چنین استنباط می‌شود که مردم آذربایجان از قوم ایرانی ماد و مردم آلبانیای قفقاز از قوم یافنی بوده‌اند؛ ولی در مورد آلان‌ها، نظر وی به گونه دیگری است. بارتولد معتقد است که آلان‌ها یکی از اقوام ایرانی مشهورند (رضا، به نقل از بارتولد، ۱۳۶۰: ۲۶).

ابن فقیه، مؤلف کتاب البلدان، مرز آذربایجان را از یک سو رود ارس و از سوی دیگر مرز زنجان و حدود دیلمستان و طارم و گیلان دانسته‌است. توضیحی که وی پیرامون شهرهای آذربایجان داده، مؤید جدایی این سرزمین از اران است (ابن فقیه، ۱۳۴۹: ۱۳۰). نظامی گنجوی در بیان شهرهای آذربایجان و اران در آثار خود، به رویدادها و جریانات تاریخی توجه داشته‌است؛ به عنوان مثال، از ارمنستان در داستان خسرو و شیرین یاد می‌کند که در زمان فرمانروایی خسرو پرویز برای مدتی در قلمرو ایران بود:

زنی فرمانده‌ست از نسل شاهان شده جوش سپاهش تا سپاهان
همه اقلیم اران تا به ارمن مقرر گشته بر فرمان آن زن
(نظامی گنجوی، ۱۳۷۶: ۴۹)

در ابیات فوق منظور از زن فرمانده، مهین بانو است که حاکم ارمنستان بوده و بعد از مرگ، شیرین، برادرزاده‌اش، جانشین او می‌شود و ازدواج خسرو پرویز با شیرین، سلطه ایران بر ارمنستان و اران را به دنبال دارد.

ارمن یا ارمنستان در دوره اشکانیان و ساسانیان همواره مورد اختلاف ایران و روم بود و جنگ‌هایی مابین دو کشور بر سر تصاحب این ناحیه صورت می‌گرفت. این منطقه، از نقاط مهم قفقاز است که نظامی گنجوی، بویژه در داستان خسرو و شیرین، به آن پرداخته‌است؛ چرا که شیرین از اهالی ارمن بود. نظامی گنجوی با توجه به نگاهی که به ارمنستان داشته، سعی نموده تا به صورت غیرمستقیم با توجه به درگیری‌های سیاسی در ایران باستان، سرزمین ارمنستان را به نوعی سرزمینی متعلق به ایران تلقی کند؛ این موضوع را در پافشاری خسرو بر دست یافتن بر شیرین و گفت‌وگوهای غیر حضوری آن دو بهتر می‌توان درک کرد (ن.ک: نظامی گنجوی، ۱۳۵۳: ۱۴۵-۱۵۴).

نظامی از شهرها و مکان‌هایی در حوزه قفقاز چون بردع، دشت قفقاز و مناطقی در آذربایجان یاد می‌کند. در اسکندرنامه، به قول شاعر، همگی این شهرها و سرزمین‌ها را اسکندر تسخیر نموده بود. سکونت نظامی گنجوی در منطقه مذکور و همچنین، ارتباط قفقاز با آسیای صغیر، سبب شده بود تا نظامی اطلاعات زیادی نسبت به فرهنگ‌ها، اقوام و سرزمین‌های مختلف داشته‌باشد.

پس از ورود سلجوقیان به ایران، دیری نپایید که آذربایجان یکسره به دست سلجوقیان افتاد و سپاه سلجوقی همه از ترکان بودند و چون یکی را به فرمانروایی شهری روانه می‌کردند، دسته‌هایی از آنان را همراه می‌فرستادند، آذربایجان نیز شامل این مناطق

بود. چون آذربایجان چمن و چراگاه فراوان داشت و برای زندگی دامداری مناسب‌تر از دیگر مکان‌ها بود، ایل‌های ترک در این ناحیه فروتن‌تر و فراوان‌تر گردیدند (کسروی، ۲۵۳۶: ۳۲۹).

بنابراین در دوره نظامی گنجوی، ترکان به سرزمین آذربایجان وارد شدند و هویت سرزمینی آن را تحت تأثیر خود قرار دادند و نظامی که خود از نزدیک شاهد حضور این قوم بیگانه در منطقه بود، وظیفه خود دانست تا به عنوان یک سخن‌پرداز در این بحبوحه، به هویت سرزمینی ایرانیان توجه کند.

نظامی گنجوی از آذربایجان به عنوان سرزمینی کهن با فرهنگ ایرانی یاد می‌کند. وی درباره فرار خسرو پرویز از ایران به سمت آذربایجان می‌گوید:

به صد نیرنگ و دستان راه و بیراه به آذربایگان آورد بنگاه
(همان: ۱۱۴)

شاعر، از واژه آذربایگان که نامی کهن است، استفاده کرده است تا سابقه تاریخی و فرهنگی آذربایجان را به وضوح نشان دهد. در اسکندرنامه، هنگامی که اسکندر آتشکده‌ها را ویران می‌نمود، از آذربایجان با عنوان آذربادگان یاد می‌شود:

وز آنجا به تدبیر آزادگان در آمد سوی آذربادگان
(نظامی گنجوی، ۱۳۱۶: ۲۴۲)

همچنین هنگامی که اسکندر بعد از زیارت خانه کعبه قصد بازگشت به ایران دارد، قاصدی از آذربادگان (آذربایجان) نزد او می‌آید و باز هم آذربادگان جایگزین آذربایجان شده است:

بریدی در آمد چو آزادگان ز فرمانده آذربادگان
(همان: ۲۷۳)

چنین اشاراتی که نظامی به نام کهن آذربایجان دارد، نشان از وسعت اطلاعات وی در مورد تاریخ و جغرافیای سرزمین ایران و بویژه خطه آذربایجان به عنوان سرزمینی کهن دارد؛ ضمن اینکه، آزادگان، نامی است که در شاهنامه فردوسی نیز به ایرانیان داده شده بود. در آثار نظامی گنجوی، بویژه در اسکندرنامه، هفت‌پیکر و خسرو شیرین به نام شهرها و مکان‌های جغرافیایی مختلف منطقه آذربایجان و قفقاز و حتی دیگر نقاط چون یمن و عراق عرب برمی‌خوریم که سابقه تاریخی آن مناطق به عنوان بخشی از هویت سرزمینی ایران را نشان می‌دهد.

۲-۳ مقایسه نظامی گنجوی و فردوسی در توجه به سرزمین ایران

بزرگ‌ترین شاعری که به بیان مسئله ایران و بازگشت به مرزهای پیش از اسلام آن به عنوان کشوری با مرزهای سیاسی، جغرافیایی و فرهنگی مشخص اشاره نموده، فردوسی است. فردوسی در دوره‌ای دست به سرایش اثر جاودان خود زد که سلسله ایران‌دوست و ایرانی‌تبار سامانی بر خراسان حکومت می‌کرد و اواخر حیات فردوسی با روزگار سلطان

محمود غزنوی مقارن گشت. در آن روزگار هنوز، استیلای ترکان بر ایران به صورت فراگیر درنیامده بود.

ایران آشناترین نامی است که خواننده «شاهنامه» با آن روبه‌رو می‌شود. نخستین بار که در سلسله روایات شاهنامه نامی از ایران به میان می‌آید و به عنوان سرزمینی در مقابل سرزمین دیگر قرار می‌گیرد، در زمان پادشاهی جمشید است. پیش از آن در روزگار گیومرث، هوشنگ و تهمورث از ایران نام برده نشده و از اینان با عنوان مطلق پادشاه یا پادشاه جهان یاد شده است. در روزگار پادشاهی جمشید نیز نامی از ایران برده نمی‌شود، مگر در اواخر روزگار او که ضحاک در صحنه شاهنامه ظاهر می‌شود و خواننده درمی‌یابد که دو سرزمین وجود دارد: ایران و کشور تازیان که با عنوان کنایی «دشت سواران نیزه‌گذار» از آن نام برده می‌شود و آنگاه که جمشید در مقابل پروردگار ناسپاسی می‌کند و فریزدان از او می‌رود و مردم از وی روی می‌گردانند و به سوی ضحاک می‌روند، در این جا عنوان «شاه ایران زمین» نخستین بار مطرح می‌شود (انوری، ۱۳۹۳: ۷۷-۷۸):

به شاهی بر او آفرین خواندند و را شاه ایران زمین خواندند
(فردوسی، ۱۳۷۴: ۱۳)

در اواخر روزگار فریدون، جغرافیای شاهنامه بیشتر شکل می‌گیرد. بدینسان که معلوم می‌شود فریدون پادشاه جهان است، اما جایگاه او در ایران می‌باشد و فریدون جهان را میان پسرانش تقسیم می‌کند. از این دوره به بعد است که ایران جایگاه جغرافیایی خود را در پهنه شاهنامه پیدا می‌کند و بخصوص اندک اندک مرز شمال شرقی آن مشخص می‌شود و معلوم می‌گردد که رود جیحون [آمودریا] ایران و توران را از هم جدا می‌کند. به این امر در شاهنامه چند بار اشاره شده است و افراسیاب، پادشاه توران به آن اشاره می‌کند:

زمین تالب رود جیحون مراست به سغدیم و این پادشاهی جداست
(همان: ۱۳۶)

می‌توان ایران باستان را از دیدگاه شاهنامه، شامل دو کشور ایران و افغانستان کنونی دانست (بیرمی، ۱۳۸۹: ۴۲).

فردوسی، با آفرینش حماسه بزرگ خود، فضای تاریخی و جغرافیایی ایران و شخصیت و قومیت درخشان ایرانی را به گونه‌ای برجسته نمایانده، آن گونه که مبنای ضابطه‌شناختی برای مورخان و فرهنگ‌نویسان دوره‌های بعد شده و زمینه داورى حقیقی را در باب تاریخ و جغرافیای باستانی سرزمین ایران فراهم ساخته است (همان: ۲۳).

نظامی گنجوی در اسکندرنامه از وزن و شیوه بیان فردوسی تبعیت کرده است و حتی خود وی بر این نکته تأکید دارد که در سرودن اسکندرنامه به فردوسی نظر داشته است:

سخنگوی پیشینه دانای طوس که آراست روی سخن چون عروس
در آن نامه کان گوهر سفته راند بسی گفتنی‌های ناگفته ماند...
نظامی که در رشته، گوهر کشید قلم دیده‌ها را قلم در کشید

به ناسفته درّی که در گنج یافت ترازوی خود را گهرسنج یافت
شرفنامه را فرخ آوازه کرد حدیث کهن را بدو تازه کرد
(نظامی گنجوی، ۱۳۱۶: ۵۰)

او خود را دنباله‌رو فردوسی یاد می‌کند و مرزهای شاهنامه را با اندکی تغییر در شمال‌غرب، متعلق به قلمرو اسکندر به عنوان شاه ایران و شاه جهان، می‌داند. نظامی در هفت‌پیکر و خسرووشیرین نیز به اهمیت ایران نظر دارد و در هفت‌پیکر، بهرام‌گور را به عنوان مدافع وطن دوست و لایق برای ایران معرفی می‌کند و مرزهای ایران را با دیگر بلاد تا حدودی مشخص می‌نماید:

همه ملک عجم خزانه من در عرب مانده خیل‌خانه من
گاه منذر فرستدم خوانی گاه نعمان فدا کند جانی
من چو شیر جوان ولایت گیر جای من کی رسد به روبه پیر؟
(نظامی گنجوی، ۱۳۱۵: ۹۴)

فردوسی، بزرگترین هدف خود را سرودن اشعاری درباره سرزمین ایران و جایگاه ایران در نزد ایرانیان می‌داند، اما نظامی این هدف را در بطن داستان‌های عاشقانه و افسانه‌ای دنبال می‌کند؛ به همین سبب نظامی در مقایسه با فردوسی، بسیار کم‌تر از نام‌های ایران، ایران‌زمین و هفت‌کشور یا هفت‌اقلیم بهره برده‌است. به هر حال نظامی، شاعری حماسه‌سرا نبوده و نام‌هایی چون ایران و سرزمین ایران، در آثار حماسی چون شاهنامه، نمود بیشتری دارند. نظامی بخصوص در اسکندرنامه خود، تا جایی که توانسته ایران را برجسته نشان داده‌است و این بدان سبب بود که اسکندر را بیگانه‌ای تلقی می‌کرد که بر ملک ایران چیره گشته‌است؛ به همین سبب حضور بیگانه در بالاترین مسند حکومتی ایران را به نوعی توجیه می‌کند و سرزمین ایران را سبب پیشرفت اسکندر در ادامه راه پر فراز و نشیب حکومت بر جهان می‌داند. از دیدگاه نظامی، ایران آن قدر اهمیت دارد که اسکندر پایتخت خود را در شهر اصطخر قرار می‌دهد و از آن جا بر کل دنیا فرمان می‌راند:

به اصطخر شد تاج بر سر نهاد به جای کیومرث و هم کیقباد
شد آراسته ملک ایران بدو قوی گشت پشت دلیران بدو
(نظامی گنجوی، ۱۳۱۶: ۲۵۸)

اما فردوسی اسکندر را از طرف مادر، هم‌نژاد با ایرانیان معرفی می‌کند و تسلط وی بر سرزمین ایران را تسلط یک بیگانه بر ایران، تلقی نمی‌کند؛ بنابراین، نظامی گنجوی در اشاره به مؤلفه‌های هویت سرزمینی، بویژه در هفت‌پیکر و اسکندرنامه، تا حدود بسیار زیادی تحت تأثیر شاهنامه فردوسی قرار داشته‌است.

بنا به گفته دوست‌زاده «نظامی با احیا و بازیابی روش فردوسی در توجه به گذشته ایرانیان در پی ایجاد نوع متفاوتی از شعر بود که این امر نشانگر دغدغه مهم روزگار وی است» (Doostzadeh, 2009: 392).

۲-۴. ایران و هفت اقلیم در آثار نظامی گنجوی

به باور مردم ایران در روزگاران گذشته، ربع مسکون زمین به هفت اقلیم تقسیم می‌شد. ایران در میانه این هفت اقلیم قرار داشت؛ به همین خاطر در نظر مردم ساکن این سرزمین، مهم‌ترین و بهترین بخش کره زمین به حساب می‌آمد (تکمیل همایون، ۱۳۷۹: ۲۱-۲۲).

بر طبق گفته ابوریحان بیرونی، «هفت اقلیم عبارت بودند از: کشور یکم هندوستان، کشور دوم عرب و حبشستان، کشور سوم مصر و شام، کشور چهارم ایران‌شهر، کشور پنجم صقلاب و روم، کشور ششم ترک و یاجوج، کشور هفتم چین و ماچین» (بیرونی، ۱۳۶۲: ۱۹۶). امین‌احمد راضی در کتاب هفت اقلیم به صورت مبسوط هر یک از اقلیم هفت‌گانه را مورد بررسی قرار داده‌است. وی درباره اقلیم اول می‌گوید: «این اقلیم به زحل منسوب است و تمامت مردم این اقلیم اسوداللون می‌باشند» (امین‌احمد رازی، بی تا/ج: ۱: ۸). رازی علاوه بر آن، اقلیم دوم را منصوب به مشتری و اقلیم سوم را متعلق به مریخ می‌داند که اکثر شهرهای ایران در آن جای‌دارند (همان/ج: ۱: ۹۳-۹۴). رازی، اقلیم چهارم را متعلق به آفتاب می‌داند و خراسان و اصفهان را از مهم‌ترین بخش‌های آن ذکر می‌کند (همان/ج: ۲: ۳). اقلیم پنجم منصوب به زهره و گنجه از جمله شهرهای این ناحیه یاد می‌شود، اقلیم ششم متعلق به عطارد و اقلیم هفتم به قمر ذکر می‌گردد (همان/ج: ۳: ۲۶۷ و ۴۷۲ و ۵۱۳).

نظامی گنجوی با قراردادن ایران در دل هفت اقلیم، مابین ایران و دیگر نقاط عالم تمایز قائل شده‌است. شاعر همان‌گونه که به نام ایران و سرزمین ایران در آثار خود برای نشان دادن هویت ایرانیان اشاره کرده‌است، در راستای معرفی ایران و مهم جلوه‌دادن جایگاه آن، از هفت اقلیم و هفت کشور نیز بهره‌جسته‌است. نظامی با نمایش نام ایران و ایران‌زمین و هر آنچه که بیان‌کننده هویت سرزمینی ایران بوده، نشان داده که باور به بازگشت به مرزهای جغرافیایی قبل از اسلام داشته‌است. سرزمین ایران از دیدگاه نظامی جایگاهی است که دیگر مؤلفه‌های هویت ایرانی در آن شکل گرفته‌اند؛ این مطلب را بویژه در مرکزیت و محوریت دانستن نام ایران در هفت اقلیم و نیز از تعدد استفاده از نام ایران در اسکندرنامه و متمایز دانستن آن از دیگر ملل می‌توان دید.

واژه ایران و ایرانی در آثار نظامی به وفور به کار رفته‌است و بیشترین جلوه‌گاه این واژه را در اسکندرنامه می‌توان مشاهده کرد. دلیل آن، ایرانی نبودن اسکندر از دیدگاه نظامی گنجوی و اهمیت ایران در نزد مردم حتی با وجود یک فرد بیگانه بر منصب قدرت بوده‌است. در خلال داستان‌ها و اتفاقاتی که در اسکندرنامه روایت شده‌است، نام ایران که نشان‌دهنده سرزمین ایران است به وفور به چشم می‌خورد. زمانی که دارا از اسکندر طلب خراج می‌کند، فریبرز که پیشگوی دربار بود، دارا را از خطر اسکندر و بر باد رفتن ملک ایران آگاه می‌کند:

زنبد در هر آتشکده آتشی
به تخت کیان بر نشست آورد

برون آید از روم گردنکشی
همه ملک ایران به دست آورد

(نظامی گنجوی، ۱۳۱۶: ۱۷۲)

در رای زدن دارا با بزرگان در مورد حمله اسکندر آمده است:

به تاراج ایران برآرد علم برد تخت کیخسرو و جام جم؟
(همان: ۱۷۶)

یا در هنگامی که اسکندر در اصطخر بر تخت فرمانروایی هفت اقلیم تکیه می زند:
به ایرانم آورد از اقصای روم به فرمان من سنگ را کرد موم..
به خود نامدم سوی ایران ز روم خدایم فرستاد از آن مرز و بوم
(همان: ۲۵۸-۲۶۰)

همچنین اسکندر، ایران را دروازه فتوحات بعدی می داند. اسکندر موفق شده بود مهم ترین و بهترین بخش هفت اقلیم را بگیرد؛ بنابراین تصرف بقیه ربع مسکون زمین برای او راحت بود:

که چون ملک ایرانم آمد به دست نخواهم به یکجاشدن پای بست
(همان: ۲۶۵)

در مواردی نیز شاعر از بزرگان ایران نام می برد که هم بازگوکننده بزرگان ایرانی نژاد است و هم بیان کننده بزرگان سرزمین ایران. در نشستن اسکندر به جای دارا آمده است:
بزرگان ایران ز فرهنگ او ترازو نهادند با سنگ او
(همان: ۲۳۶)

شیوه نظامی گنجوی در سرودن اسکندرنامه آن بود که آن را بر وزن شاهنامه فردوسی بسراید و ایران را در آن برجسته تر از دیگر آثار خود نمایان کند؛ چراکه در خسرووشیرین، بر همگان روشن بود که خسرو ادامه دهنده راه پدران در پاسداری از مملکت بوده و در هفت پیکر نیز بهرام گور همین وضعیت را داشت؛ اما برای فرمانروایی اسکندر بر ایران باید توجیهاتی فراهم می شد که مهم ترین این توجیهات، حفاظت از مرزهای سرزمینی ایران توسط پادشاه مقدونی بوده است. نظامی، اسکندر را پادشاهی می داند که دنباله رو و تابع پادشاهان کیانی در شیوه حکومت داری و توجه به مؤلفه های هویت ایرانی است؛ بنابراین ایران در اسکندرنامه، سرزمینی است که از پادشاهان کیانی به اسکندر رسیده بود.

مهم ترین و زیباترین ابیات نظامی در مورد ایران، در هفت پیکر و در خطاب زمین بوس پادشاه آفسنقری، کربارسلان، به کار رفته است. در این ابیات، نظامی گنجوی، تمام عالم را همچون پیکری می داند و ایران را دل آن معرفی می کند و برای این حرف خود دلیل می آورد و می گوید، مسلماً بهترین جای دنیا، آنجاست که بهترین جهانیان که ایرانیان باشند، مسکن داشته باشند. نظامی، کربارسلان را بهترین ایرانیان و در نتیجه بهترین جهانیان می داند و ولایت او را به منزله دل برای ایران معرفی می کند. نکته جالب آن است که قلمرو کربارسلان در آذربایجان و همچنین گنجه بوده است و نظامی گنجوی در این

ابیات به نوعی حس وطن دوستی خود را هم درباره ایران و هم درباره زادگاه و سکونتگاه خود نشان می‌دهد:

همه عالم تن است و ایران دل	نیست گوینده زین قیاس خجل
چون که ایران دل زمین باشد	دل ز تن به بود، یقین باشد
ز آن ولایت که مهتران دارند	بهترین جای، بهتران دارند
دل تویی وین مثل حکایت تست	که دل مملکت ولایت تست

(نظامی گنجوی، ۱۳۱۵: ۳۱)

این حس وطن دوستی نسبت به زادگاه و منطقه‌ای که در آن رشد و نمو یافته‌است، در بیت دیگری از لیلی و مجنون نیز دیده می‌شود. وی در لیلی و مجنون از شاه شروان به عنوان شاه ایران نام می‌برد:

خاصه ملکی چو شاه شروان	شروان چه که شهریار ایران
------------------------	--------------------------

(نظامی گنجوی، ۱۳۱۳: ۲۶)

به کاربردن واژه ایران زمین، نشان از اهمیت حدود جغرافیایی ایران برای نظامی به عنوان کشوری مشخص و متمایز، با ویژگی‌های خاص تمدنی و فرهنگی ویژه از سایر نقاط دنیا دارد، تاجایی که حتی اسکندر به این تمایز واقف بوده و حکومت خود را در ایران برپا کرده و از ایران بر سراسر قلمرو وسیع خود فرمان می‌راند. ایران زمین، یکی از مهم‌ترین واژگانی است که در شاهنامه فردوسی دیده می‌شود. در اسکندرنامه نظامی و برای بیان ورود اسکندر و لشکریانش به چین، واژه ایران زمین برای نشان دادن مبدأ حرکت سپاهیان اسکندر به سمت چین به کار رفته‌است:

خبر شد به خاقان که صحرا و کوه	شد از نعل پولاد پوشان ستوه
در آمد یکی سیل از ایران زمین	که نه چین گذارد نه خاقان چین...
نه بر جنگ از ایران زمین آمدم	به مهمان خاقان چین آمدم

(نظامی گنجوی، ۱۳۱۶: ۳۷۰-۳۷۶)

در اینجا، اسکندر فرمانروای ایرانیان است. یا در خطاب نامه‌ای که از جانب اسکندر و در جواب نامه دارا فرستاده شد، نظامی از زبان اسکندر به ایران زمین اشاره می‌کند و اسکندر را به نوعی نجات دهنده ایران می‌داند:

مینگیز فتنه می‌فروز کین	خرابی میاور در ایران زمین
تو را ملکی آسوده بی داغ و رنج	مکن ناسپاسی در آن مال و گنج

(همان: ۱۵۸)

شاعر در بسیاری موارد، اسکندر را شاه ایران و روم معرفی می‌کند و این موضوع را در لشکرکشی‌هایی که اسکندر به دیگر نقاط عالم کرده‌است، به خوبی نشان می‌دهد و بیان این موضوع از جانب نظامی به سبب وسعت قلمرو اسکندر بوده که مهمترین بخش‌های جهان یعنی ایران و روم را در اختیار داشته‌است؛ روم مکانی بود که اسکندر از آن فتوحات خود

۳۰۴ / سرزمین ایران در اندیشه و آثار...

را آغاز کرد و ایران، مهمترین هدف و بهترین سرزمینی بود که اسکندر می توانست فتح کند و در آنجا بر تخت نشیند:

به فصلی چنان شاه ایران و روم ز ویرانی آمد به آبادبوم
دگر باره بر مرز هندوستان گذر کرد چون باد بر بوستان
(همان: ۲۰۰)

شاه ایران و روم خواندن اسکندر از جانب خاقان چین نیز مطرح می شود و وی برای نشان دادن اقتدار اسکندر از وی به عنوان کسی که توانسته است، ایران را فتح نماید، یاد کرده است، نظامی به هر طریقی و حتی از زبان دیگر ممالک، سعی در نشان دادن اهمیت ایران دارد:

ز دریا به دریا تو کردی نشست بر ایران و توران تو را بود دست...
سکندر تویی، شاه ایران و روم منم کارفرمای این مرز و بوم
(همان: ۳۸۴)

نظامی گنجوی در برخی از آثار خود، از مفاهیمی چون ملک عجم استفاده نموده است تا تمایز سرزمین ایران را نشان دهد. عجم و ملک عجم، وجه تمایزی بود که اعراب مابین خود و ایرانیان قائل شده بودند.

در هفت پیکر، زمانی که یزدگرد اول می میرد، بزرگان ایران به سبب پرورش بهرام در سرزمین اعراب، وی را لایق پادشاهی نمی دانند و نظامی در اینجا از زبان بزرگان ایران واژه ملک عجم را به کار می برد:

گفت هر کس در او نظر نکنیم وز پدر مردنش خیر نکنیم
کان بیابانی عرب پرورد کار ملک عجم نداند کرد
(نظامی گنجوی، ۱۳۱۵: ۸۱)

و در پاسخی که بهرام گور از سرزمین عرب به ایرانیان می فرستد، آمده است:
همه ملک عجم خزانه من در عرب مانده خیل خانه من
(همان: ۹۴)

همچنین در مخزن الاسرار آمده است:

سوی عجم ران منشین در عرب زرده روز اینک و شبدیز شب
(همان، ۱۳۷۴: ۲۰۱)

نظامی در ستایش شمس الدین محمد ایلدگز، او را به عنوان شاه ایران یاد می کند و در مدحی که از پیامبر اکرم (ص) و ایلدگز به سبب هم نامی با پیامبر می کند، می گوید:

یکی ختم نبوت گشته ذاتش یکی ختم ممالک بر حیاتش
یکی برج عرب را تا ابد ماه یکی ملک عجم را از ازل شاه
(همان، ۱۳۷۶: ۱۹)

این در صورتی است که «ایلدگز یکی از غلامان ویژه سلطان مسعود سلجوقی بود که از سوی وی به حکومت آذربایجان رسید و لقب اتابکی یافت» (رضایی، ۱۳۷۸/ج ۱۱: ۲۶۸). پادشاه ایران خواندن حاکمان محلی حوزه جغرافیایی آذربایجان و اران، علاوه بر اهمیت این حوزه در تاریخ ایران باستان، نشان‌دهنده آشنایی نظامی با دربارها و سلوک حاکمان آن نواحی بوده است.

نظامی سعی داشته است تا با واژگان و مفاهیم مختلف و متنوع، سرزمین ایران را توصیف کند. وی با بیان آن که اسکندر مهم‌ترین و بهترین مهریه ممکن را، که ایران باشد، برای روشنگر قرار داده است، کنایه‌وار به اهمیت ایران، حتی پس از تسخیر اسکندر مقدونی اشاره نموده است و از مفهوم ملک عجم در مورد زمانه اسکندر استفاده می‌کند:

به رسم کیان نیز پیمان گرفت وفا در دل و مهر در جان گرفت
در آن بیعت از بهر تمکین او به ملک عجم بست کابین او
(نظامی گنجوی، ۱۳۱۶: ۲۵۰-۲۵۱)

نظامی همچنین سعی دارد به همگان نشان دهد که ایران به عنوان قلب هفت کشور، مهم‌ترین بخش جهان بوده و باید در راه زنده‌نگه‌داشتن این اندیشه تلاش کرد. نظامی نشان می‌دهد، دشمنانی که موفق به فتح ایران گردیدند، در حقیقت مهم‌ترین بخش جهان را تسخیر کرده بودند؛ به عنوان مثال، در خواستگاری اسکندر از روشنگر، نظامی اسکندر را شاه هفت کشور می‌داند؛ در حقیقت اسکندر با فتح ایران است که لقب شاه هفت کشور را به دست می‌آورد:

شاه هفت کشور به رسم کیان یکی هفت چشمه کمر بر میان
برآمد چو خورشید بالای تخت فلک در غلامی کمر کرده سخت
(همان: ۲۵۶)

در هفت پیکر، هر کدام از هفت دختری که در هفت قصر بهرام گور اقامت دارند، از یکی از کشورهای هفت گانه به دربار او آمده بودند. حضور هفت دختر از هفت اقلیم، نشان دهنده حضور نمایندگان هفت اقلیم در دربار بهرام و به صورت دقیق‌تر، نشان دهنده باور تسلط بهرام گور و پادشاهان ایران بر هفت کشور بوده است:

وان سراچه که هفت پیکر بود بلکه ارتنگ هفت کشور بود...
کورش آنگه ز هفت جوش نشست کآمد آن هفت کیمیاش به دست
(نظامی گنجوی، ۱۳۱۵: ۱۳۴)

چون ز کشور خدای هفت اقلیم هفت لعبت ستد چو دُر یتیم
از جهان دل به شادمانی داد داد عیش خوش و جوانی داد
(همان: ۱۳۵)

در ابیات فوق، بهرام گور به عنوان پادشاه و صاحب هفت اقلیم معرفی شده است.

در هفت‌پیکر و در خطاب زمین‌بوس پادشاه و در بزرگی و لایق بودن وی،
نظامی‌گنجوی می‌سراید:

ز آن سعادت که در سرت دانند مقابل هفت‌کشورت خوانند
پنجمین کشور از تو آبادان وز تو شش کشور دگر شادان
(همان: ۳۱)

در این جا، کرپ‌ارسلان، مقابل هفت‌کشورت خطاب شده‌است و اقلیم پنجم که آذربایجان
باشد، اقلیم او به حساب آمده و شش اقلیم دیگر، به وجود او افتخار می‌کنند.
در خسرووشیرین و در زمانی که شاپور تصویر خسرو را به شیرین می‌نمایاند، از خسرو به
عنوان آفتاب هفت‌کشورت که همان پادشاه هفت‌کشورت است، یاد می‌شود:

که هست این صورت پاکیزه گوهر نشان آفتاب هفت‌کشورت
(همان، ۱۳۷۶: ۶۷)

یا در پاسخ‌ها و گفت‌وگوهایی که مابین خسرو و شیرین ردوبدل می‌شود، نظامی از زبان
شیرین، خسرو را مالک هفت‌اقلیم معرفی می‌کند:

مبادا بی تو هفت اقلیم را نور غبار چشم‌زخم از دولتت دور
هزارت حاجت از شاهی روا باد هزارت سال در شاهی بقا باد
(همان: ۳۳۰)

شاعر در مدح شروانشاه نیز از او به عنوان زینندهٔ ملک هفت‌کشورت یاد می‌کند و او را
ادامه دهندهٔ شاهان کیانی می‌داند:

تاج ملک‌ان ابوالمظفر زیننده ملک هفت‌کشورت
شروانشاه آفتاب سایه کیخسرو کیتباد پایه
(همان، ۱۳۱۳: ۳۰)

بدین ترتیب، نظامی، با انواع گوناگون چه به صورت مدح کرپ‌ارسلان و چه برای
نشان‌دادن بزرگی اسکندر مقدونی، بهرام‌گور و خسرو پرویز از آنان به عنوان پادشاهان
هفت‌کشورت و از ایران به عنوان قلب هفت‌اقلیم یاد کرده‌است.

۲-۵ جایگاه جیحون و کوه البرز در اندیشهٔ نظامی‌گنجوی

رود جیحون و کوه البرز در طول تاریخ، بخشی از هویت سرزمینی ایران به شمار
می‌آمدند؛ بویژه آنکه بسیاری از تحولات تاریخی و حماسی ایران در ارتباط با آنها
بوده‌است. آرش‌کمانگیر در داستان‌های باستانی ایران و در متون کهن ایران، برای تعیین
مرز ایران و توران، از فراز کوه البرز به سمت جیحون تیری پرتاب کرده، مرز ایران و توران
را مشخص می‌کند (دوستخواه، ۱۳۸۵: ۳۳۱). این دو جایگاه، در طول تاریخ به دو نماد
هویت سرزمینی ایرانیان تبدیل شده‌اند؛ به عنوان مثال، البرز به صلابت و استواری معروف

گشته و هم چنین عبادتگاه و مکانی مقدس برای فرمانروایان ایران در دوران اساطیری و حماسی بوده است.

البرز که نظامی گنجوی چندین بار از آن نام برده، نشان از اهمیت آن به عنوان یک نماد خاص ایران دارد. کوه البرز از نظر نظامی گنجوی، علاوه بر آن که نشان دهنده صلابت و شکوه است، عبادتگاهی است که شاهان، بعد از مدتی فرمانروایی، روزگار پایانی عمر خود را در آنجا گذرانده و به عبادت می پرداختند:

از این روی کیخسرو و کیقباد به پیری ز شاهی نکردند یاد
جهان بر دگر شاه بگذاشتند ره کوه البرز برداشتند
(نظامی گنجوی، ۱۳۱۶: ۲۳۱)

البرز همچنین به عنوان مرز ایران بخصوص در مناطق شمال غربی به شمار می رفته؛ در نتیجه برای ایرانیان جایگاهی مقدس بوده است. نمونه ای از اشعار خمسه که نشان از صلابت البرز دارد، در نشان دادن قدرت ضربه نوفل^۱ در لیلی و مجنون است و نظامی واژه البرز را با توجه به سابقه فرهنگی آن به کار برده است:

بر هر که زدی کدینه گرز بشکستی اگر چه بودی البرز
(همان، ۱۳۱۳: ۱۱۷)

جیحون یا آمودریا رودی است که در طول تاریخ در داخل یا سرحد سرزمین باستانی ایران قرار داشته و در اساطیر ایران و در شاهنامه فردوسی مرز ایران و توران به شمار می رفته است (نوبان، ۱۳۷۶: ۲۷۵)؛ بنابراین جایگاه جیحون به عنوان مرز ایران در دوران باستان دارای اهمیت فراوانی بوده است. نظامی گنجوی، به مرزی بودن رود جیحون اشاره کرده و در برخی از جاها، آن را نماد مسافت طولانی و آخرین نقطه ایران ذکر کرده است؛ مانند وقتی که لشکریان چین در زمان بهرام گور تا مرز ایران که جیحون باشد، پیش آمدند:

چینیان را وفا نباشد و عهد زهرناک اندرون و بیرون شهد
لشکری تیغ برکشیده به اوج تا به جیحون رسیده موج به موج
(نظامی گنجوی، ۱۳۱۵: ۳۲۰)

نظامی در زمانی که خاقان چین از ماوراءالنهر که نایبان بهرام در آنجا حکومت می کردند، می گذرد و به سمت خراسان می آید، به نوعی مابین سرزمین اصلی ایران و ملوک تابعه تمایز قائل شده است:

ستد از نایبان شاه به قهر جمله ملک ماوراءالنهر
ز آب جیحون گذشت و آمد تیز در خراسان فکنند رستاخیز
(همان، ۱۲۲)

۳. نتیجه‌گیری

در اسکندرنامه نظامی، نام ایران نمود بیشتری نسبت به سایر آثار نظامی گنجوی دارد و این مهم بدان سبب بوده که از سویی وزن اسکندرنامه وزنی حماسی و تقلیدگونه از شاهنامه فردوسی است و از سوی دیگر، نظامی گنجوی می‌خواسته تا با علاقه‌مند نشان‌دادن اسکندر مقدونی نسبت به خاک ایران و حفظ مرزهای آن، هم جایگاه ایران زمین را نزد بیگانگان مهم جلوه دهد و هم هجوم اسکندر را به ایران، با توجه به روایاتی که از دارا و اسکندر بیان می‌دارد، توجیه کرده باشد. ابیات معروفی که در ابتدای هفت پیکر آمده است و در آن همه عالم را تن و ایران را دل زمین می‌نامد، اوج نگاه نظامی گنجوی را به موضوع هویت سرزمینی ایران نشان می‌دهد. در ضمن چون این ابیات در صفحات آغازین کتاب هفت پیکر سروده شده است، در همان ابتدا خواننده را با اثری که در آن سرزمین ایران در برابر سرزمین بیگانه قرار می‌گیرد، روبرو می‌کند.

اختلاط فرهنگی در ناحیه قفقاز، سبب از یاد رفتن مرزهای جغرافیایی و سیاسی ایران پیش از اسلام می‌شد که وظیفه نظامی گنجوی را در بیان هویت سرزمینی دوچندان می‌کرد. زمانه نظامی، مصادف با عدم یکپارچگی ایران و وجود و نفوذ ترکان در سرتاسر سرزمین ایران و بویژه در منطقه آذربایجان و اران بود؛ همچنین نفوذ دستگاه خلافت عباسی در سرزمین های شرقی همچنان ادامه داشت. این ویژگی‌ها، شاعر را واداشت تا پس از مدت‌ها از سرودن شاهنامه فردوسی، این بار در سبکی جدید، به بیان مؤلفه هویت سرزمینی و آرزوی بازگشت به مرزهای ایران پیش از اسلام پردازد.

یادداشت‌ها

۱. یکی از شخصیت های جنگجو در داستان لیلی و مجنون

کتابنامه

- ابن فقیه، ابوبکر احمد ابن محمد. (۱۳۴۹). *ترجمه مختصر البلدان (بخش مربوط به ایران)* ترجمه ح. مسعود. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- ابوریحان، محمد ابن احمد بیرونی. (۱۳۶۲). *التفهیم لاوائل صناعة التنجیم*. تهران: انتشارات بابک.
- احمدی، حمید. (۱۳۸۸). *بنیادهای هویت ملی در ایران* (چارچوب نظری هویت ملی شهروند محور). تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- انوری، حسن. (۱۳۹۳). «ایران در شاهنامه». *مجله فرهنگی و هنری دهخدا*. تهران: صص ۷۷-۷۸.
- انوشه، ح. (۱۳۸۲). *دانشنامه ادب فارسی* (ادب فارسی در قفقاز). تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

- بیرمی، حانیه. (۱۳۸۹). *جغرافیای شاهنامه از کیومرث تا کیخسرو*. چاپ اول. مشهد: آستان قدس رضوی (شرکت به نشر).
- پوردوود، ابراهیم. (۲۵۳۶). *یستا؛ جزوی از نامه مینوی اوستا*. زیر نظر دکتر بهرام فره‌وشی. جلد اول. چاپ سوم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- تکمیل همایون، ناصر. (۱۳۷۹). *گستره فرهنگی و مرزهای تاریخی ایران زمین*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- ثروتیان، بهروز. (۱۳۸۸). *هنر و اندیشه نظامی گنجوی*. زیر نظر علیرضا مختارپور قهرودی. تهران: همشهری.
- ثعالی، ابومنصور عبدالملک بن محمد. (۱۳۸۵). *شاهنامه ثعالی در شرح احوال سلاطین ایران*. ترجمه محمود هدایت. تهران: اساطیر.
- دوستخواه، جلیل. (۱۳۸۵). *اوستا، کهن‌ترین سروده‌ها و نغمه‌های ایرانی*. چاپ دهم. تهران: انتشارات مروارید.
- ذکاء، یحیی. (۱۳۲۷). *مقالات کسروی*. چاپ نخست. تهران: انتشارات یاسمین.
- رازی، امین‌احمد. (بی تا). *هفت اقلیم*. با تصحیح و تعلیق جواد فاضل. ۳ جلد. تهران: کتابفروشی علی اکبر علمی.
- رضا، عنایت‌الله. (۱۳۶۰). *آذربایجان و آران (آلبانیای قفقاز)*. چاپ اول. تهران: انتشارات ایران زمین.
- رضایی، عبدالعظیم. (۱۳۷۸). *گنجینه تاریخ ایران (غزنویان و سلجوقیان)*. ج یازدهم، تهران: انتشارات اطلس.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۲). *پیر گنجه در جست‌وجوی ناکجاآباد*. تهران: ایران: انتشارات سخن.
- کسروی، احمد. (۲۵۳۶). *توکی از کی به آذربایجان راه یافته؟* در: کاروند کسروی (مجموعه ۷۸ مقاله و گفتار از احمد کسروی). به کوشش یحیی ذکاء. صص ۳۲۶-۳۳۶. شرکت سهامی کتاب‌های جیبی: تهران.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۷۴). *شاهنامه فردوسی*. به تصحیح ژول مول. چاپ شانزدهم. تهران: بهزاد.
- میرحیدری (مهاجرانی)، درّه. (۱۳۵۹). *مرزهای ایران در دوران تاریخ*. چاپ دوم. تهران: نشر شورای عالی فرهنگ و هنر.
- نظامی گنجوی. الیاس بن یوسف. (۱۳۷۴). *احوال و آثار و شرح مخزن الاسرار نظامی گنجوی*. به کوشش برات زنجانی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- نظامی گنجوی. الیاس بن یوسف. (۱۳۷۶). *خسرووشیرین*. به کوشش دکتر سعید حمیدیان. با تصحیح و حواشی حسن وحید دستجردی. تهران: نشر قطره.

۳۱۰ / سرزمین ایران در اندیشه و آثار...

- نظامی گنجوی. الیاس بن یوسف. (۱۳۱۶). *شرفنامه*. یادگار و ارمغان وحید دستگردی. تهران: مطبعه ارمغان.
- نظامی گنجوی. الیاس بن یوسف. (۱۳۱۳). *لیلی و مجنون*. یادگار و ارمغان وحید دستگردی. تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی.
- نظامی گنجوی. الیاس بن یوسف. (۱۳۱۵). *هفت پیکر*. یادگار و ارمغان وحید دستگردی. تهران: مطبعه ارمغان.
- نوبان، م. (۱۳۷۶). *نام مکان های جغرافیایی در بستر زمان*. چاپ اول. تهران: انتشارات ماه.
- هدایت، رضاقلی خان. (۱۳۴۰). *مجمع الفصحاح*. به کوشش مظاهر مصفا. جلد سوم. تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات امیرکبیر.
- Doostzadeh, A. (June2008, Updated2009). "Politicization of the background of Nizami Ganjavi: Attempted de-Iranization of a historical Iranian figure by the USSR". <http://www.archive.org>